

melyek fokozatosan a szabad verseny érvényesülését és nagy mennyiségi ugrást jelentettek. Ekkoriban vált az ország kulturális centrumává Pest és Buda, s jelezvén a felpezsdült „könyvpiaci” viszonyokat egyre határozottabban elkülönült egymástól – az eddig hagyományosan szorosan összefüggő – nyomdászat és könyvkiadás. Mindezek a jellemzők ezt a korszakot talán már erősebben kötik a 19. századhoz, mint a 18. század első feléhez.

Mint láthatjuk, a korábbi korszakolások a magyar történelem és a hazai viszonyok sajátosságaiból következtek, ezzel szemben a nemzetközi gyakorlat egzaktabb határokat jelölt ki, mely szerint az 1800. december 31-ig nyomtatott művek tartoznak az úgynevezett régi könyv kategóriájába. Körülbelül erre az időre tehető ugyanis a könyvnyomtatás – technikailag alig változó – kézműipari korszakának lezárulása, s a szinte egyszerre megjelenő technikai újításoknak (papírt előállító, betűöntő gép, gépi sajtó stb.) köszönhetően forradalmi változások történtek a könyvkiadás és előállítás terén, melyek jelentősen átalakították a könyvek külsejét, jellemzőit. Ettől az időszaktól kezdve az ősnymtatványok korára alkalmazott kutatási módszereket az új technikai eljárásoknak megfelelően kell felváltani. Az utóbbi évtizedekben ezt a gyakorlatot követi a hazai kutatás is. Többek között ennek eredményei s minden bizonnyal nem kis részben a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” című retrospektív bibliográfia „alapkutatásainak” új felismerései és felfedezései (e kiadvány szerkesztőségében dolgoznak a szerzők) tették lehetővé, hogy a hazai könyvnyomtatás 1770-1800 közötti időszakáról is szülessen történeti feldolgozás. E harminc év tekintetében szinte semmilyen előzményre nem támaszkodhatott a szerző s leginkább itt tekinthető hiánypótlónak a monográfia.

Ugyanakkor összefoglaló jellegű mű ez több szempontból is. Egyrészt – céljai szerint – megpróbálja szerves egységbe foglalni a fent említett művek ismereteit az új, szétszórta megjelent adatokkal. Ennek eredményeként jött létre az egységes szemlélettel íródott, a szűkebb spektrumú kutatások összefüggéseit is vizsgáló feldolgozás, mely gyakran új megvilágításba helyezi a korábbi ismereteket. Másrészt összefoglalónak lehet tekinteni azért is, mert – mint címe is jelzi – nemcsak a szűken vett nyomdászat-történettel, hanem az időszak könyvnyomtatásához szorosan hozzátartozó egyéb kérdésekkel is foglalkozik, a papírkészítéstől egészen a cenzúráig.

Az első fejezet a magyar történelembe és társadalmi viszonyokba ágyazott, átfogó képet ad a mindenkorai történelmi Magyarország területének könyvnyomtatásáról és könyvkiadásáról az ősnymdászat korától kezdve a tárgyalt időszak végéig. A könyvnyomtatás és -kiadás története hű tükrökre az ország társadalmi és anyagi fejlettségének, kulturális állapotának, történelmi változásainak. *Hess András* és a második magyarországi ősnymda még „korán virágzó mandulafának” bizonyult, *Vitéz János* támogatása és a meglehetősen szűk humanista „értelmiségi” réteg még nem jelentette biztos bázisát az új keletű találmánynak. Az európai viszonylatban is korai kezdeteket követően fél évszázadig a nyomdászat nem tudta megvetni a lábát Magyarországon. Erre a helyzet csak a következő században ért meg. De a szebeni, valamint a magyar irodalom számára igen jelentős sárvári nyomda hamar elhalt, tartósan működő nyomda pedig csak 1539-ben Brassóban és a század közepén Kolozsváron volt képes megtelepedni. Sajátos helyzet alakult ki az ország három részre szakadásával: a török által megszállt középső területeken (valószínűleg inkább a zavaros viszonyok, mint kifejezett tilalom miatt) ismereteink szerint egyetlen nyomda sem működött. A királyi Magyarország egyre jobban keskenyedő sávja és Erdély adott otthont a nyomdászatnak. Az előbbi területén – néhány század végi kivételtől eltekintve – inkább a több nyomdahelyen működő, rövid életű, a pillanatnyi helyzettől és a patrónus érdeklődésétől erősen függő műhelyek (a „legendás” vándornyomdászok) voltak jellemzőek. A nyugodtabb, de ugyanakkor a nemzetközi kereskedelemtől meglehetősen elzárt Erdély viszont minden téren, így a könyvnyomtatás és -kereskedelem területén is kénytelen volt önellátásra berendezkedni, s ez lehetőséget adott a működésre több igen jelentős nyomdának. A kolozsvári Heltai-tipográfiának köszönhetjük a magyar

nyelvű könyvnyomtatás valódi megteremtését, s hogy az anyanyelven történő nyomtatáshoz nálunk, több szomszédos néppel ellentétben, már ekkor az antikva betű terjedt el. Szintén érdekesség, hogy a földrajzilag igen kedvező helyen fekvő Debrecen, a politikai, történelmi viszonyoknak megfelelően miként vált az ország egyik meghatározó műhelyévé több évszázadon keresztül. Tanulságos megvizsgálni, hogy a csekély számú honi nyomtatvány-kínálat bővítésére a kiadók mely időszakban, mely városokban igyekeztek magyar nyelvű könyveket nyomtatni. Ezek változása jól mutatja, az adott időszakban mely területek álltak a hazai érdeklődés központjában, a kárpát-medencei tekintet számára mely régió számított „kulturális nagyhatalomnak”.

Az áttekintő vázlat után az egyes nyomdák bemutatása következik századok szerinti bontásban. A századokon belül nagyobb tematikai egységek szerint tagolódnak tovább a nyomdák. A felosztás alapja lehet földrajzi elhelyezkedés, vallási, nemzetiségi hovatartozás vagy épp a tulajdonos vagy patrónus kiléte; mindig aszerint, hogy az adott időszakban mi a legjellemzőbb, mi alapján különíthetők el a legkifejezöbben az egyes műhelyek. Így már a felosztás maga sokat elárul a korabeli viszonyokról. Ezen belül – hűen a kronologikus alapelvhez – a nyomdák alapításuk sorrendjében követik egymást. A századonkénti felosztás lehetővé teszi, hogy egy-egy műhely története jól beleágyazható legyen korának társadalmi, történelmi viszonyaiba, közvetlenül összehasonlíthatjuk kortársaival, jól látszik esetleges egymásra hatások, párhuzamos sorsuk. Ezáltal nehezedik ugyan kissé a több évszázadban is működő nyomdák történetének végigkövetése, de épp a jobb áttekinthetőség érdekében az egyes nyomdákat tárgyaló alfejezetek címében – a tanulást, a tájékozódást is segítve – mindig megtalálható az alapítás és a megszűnés dátuma (amennyiben ez túlnyúlna a tárgyalat századon, zárójelben olvasható).

Minden századot bevezető fejezethez (kivéve persze az őnyomtatványok korát) egy, a nyomdahelyeket bemutató térképvázlat társul, a 17. század esetében a működési helyeket és időt együtt szemléltető ábra segíti az olvasót. Természetesen a hazai nyomdák teljes mértékben nem elégitették ki a magyar nyelvű könyvek iránti igényt, így időszakonként eltérő mértékben és okból más-más területeken, külföldön is adtak ki magyar könyveket. A könyv ezt a témakört két fejezetben tárgyalja: az egyikben a Mohács utáni 70 évről olvashatunk, míg a másik, a nyomdászattörténeti részt követően, összefoglalva vizsgálja a 17-18. századot. Nagyon sok olyan kiadvány létezik, melyeket a korábbi szakirodalom ezekbe a fejezetekbe sorolt volna, azonban épp az újabb betűtörténeti kutatások bizonyították be, hogy jó részük megtévesztésül, hamis külföldi impresszummal, hazai nyomdákban látott napvilágot s ezek az újabb felismerések alaposan megváltoztatják a külföldi magyar nyelvű könyvkiadásról kialakult képet.

A korábbi szakirodalomban tévesen vagy nem kellően megalapozottan feltételezett nyomdák kérdését a szerző az adott századot tárgyaló rész végén igyekszik, az újabb kutatások fényében, tisztázni.

A szorosan vett nyomdászati- és kiadástörténeti részt követik a témához kapcsolódó szakterületeket tárgyaló fejezetek. Ha a munka eddigi részét hiánypótlónak és összefoglalónak neveztük, még inkább áll ez a könyvnek erre a részére. Ezekről a fejezetekről eddig gyakorlatilag semmiféle irodalom nem állt rendelkezésre, ha mégis, akkor ezek csupán szűk részletkérdésekre szorítkoztak. Ecsedy Judit maga is bevallja könyve előszavában, hogy ezekkel a szakterületekkel külön tanulmánykötetek foglalkozhatnának, ez a mű csupán vázlatos áttekintésre vállalkozhatott.

Elsőként a kéziszajtóval működő nyomdák belső életét, munkamenetét, felszerelését, személyzetét stb. ismerhetjük meg, végigkövethetjük, miként lesz egy kéziratból ki-nyomtatott ív, majd kötetlenül (krúdában) hagyott könyv. Majd „kilépve” a nyomda épületéből végigjárhatjuk azokat a kézműves műhelyeket, melyek elengedhetetlenül szükségesek a nyomda működéséhez. Az alapanyagoktól elindulva megismerkedhetünk a rongypapír bonyolult, idő- és vízigenyes előállítási módjával, a vízel fogalmával, a pa-

pírmalmok hazai elterjedésével, teljesítőképességével, eligazodhatunk a forgalomba hozott papír csomagolási egységei között, melynek ötös rendszerét a papírgyártás technológiájával együtt az araboktól vették át.

Míg a papírt igen széles körben használták fel, a betűmetszők, betűöntők keze munkája kizárólag a nyomtatás szolgálatában állt. A magyarországi nyomdákra, a tárgyalt korszak egészében, nem volt jellemző, hogy betűöntő műhely csatlakozott volna hozzájuk, még kevésbé, hogy metszéshez értő nyomdász dolgozott volna nekik. A 16-17. századi hazai nyomtatványok módszeres átnézése és betűkészetük rekonstruálása bizonyította be, hogy jóval kevesebb műhelynek állt rendelkezésére matrica, mint azt a szakirodalom korábban gondolta. Betűmetszőink közül kimagaslik az Amsterdamban tanult *Tótfalusi Kis Miklós*; ő az egyetlen hazai tipográfus, aki nemcsak magas szinten elsajátította korának európai betűstílusát és nagy szakmai tudással kivitelezte azokat, hanem – honfitársaitól eltérően – maga is hozzájárult a nyomtatott latin betű európai fejlődéséhez. Ennek a reneszánsztól a klasszicista antikváig terjedő fejlődési ívnek fontosabb állomásait is bemutatja ez a fejezet. Sajnos a szerző itt is – célkitűzésének megfelelően – csupán vázlatos ismertetésre szorítkozhatott, pedig e téma bő, monografikus megtárgyalásával, az új ismereteknek, a külföldi publikációknak a feldolgozásával a mai napig adós a honi szakirodalom. Ennek fényében még inkább nagy a jelentősége, hogy egy összefoglaló fejezetet foglalkozik mindezzel.

A 18. században azután Magyarországon is elszaporodnak a betűöntődék, egyre több ügyes kezű metsző dolgozik (a nagyszombati nyomda metszője például az *Bikfalvi Falka Sámuel*, ki a klasszicista betűművészet európai szintű művelője volt), elterjednek a betűmintalapok. A rokon mesterségek bemutatását a könyvkötés, a hazai könyvkötők bemutatása zárja. Itt is megjegyezhetjük, hogy a régebbi szakirodalom és az utóbbi évek szórványos publikációinak ez az első, áttekintő igényű összegzése.

Anyagi feltételei mellett a nyomdászat erősen függött kora politikai, jogi viszonyaitól. Alapvetően és sokféle módon befolyásolták működésüket a nyomdák alapításával, működésével foglalkozó rendeletek, a cenzúra-viszonyok. Egy-egy nyomda fennmaradása, működőképessége függött attól, van-e kizárólagos joga (privilégiuma) valamely jól eladható vagy éppen az átlagnál drágábban előállítható kiadványtípus nyomtatására, s láttuk, ezen privilégiumok megszüntetése milyen drámai változásokat hozott a nyomdászat történetében.

Külön fejezet foglalkozik a könyvdíszítés módjaival, a fontosabb illusztrációs eljárásokkal, az iniciálék, körzetek (cifrák) stilsztikájával.

A 16-18. századi könyvtermelés statisztikai vizsgálata számos kérdésben teljesen új megvilágításba helyezi hazai nyomdáink és művelődésünk kérdéseit. Bebizonyítható például, a kinyomtatott ívek számát vizsgálva, az amúgy rövid életű vizsolyi nyomda termelékenységben felveheti a versenyt a szakirodalom által eddig is élen járóknak tartott Kolozsvárral. A feltételezhető kiadványszám és a korabeli lakosságszám összevetése viszont megmutatta, egyes népszerű kiadványok olvasottsága, az „olvasó emberek” száma nagyobb, mint eddig gondolhattuk.

A kötet végén található *Pavercsik Ilona* dolgozata: „A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig”. Talán a nyomdászattörténetnél még elhanyagoltabb, a szakirodalomban kevésbé feltárt területen dolgozott a szerző. Az új szempontú áttekintés az önálló könyvkereskedők mellett tárgyalja a hazai nyomdák és bizományos könyvkötők tevékenységét is. Úttörő jellegű a munka a tekintetben, hogy új forrásokat, nyomtatott könyvkereskedelmi katalógusokat von be és vizsgálja a könyvkötők, könyvkereskedők kiadói munkásságát is.

A kötetet praktikus mutatók egészítik ki. Az általánosan használt hely- és névmutató mellett figyelmet érdemel a magyarországi nyomdák és nyomdászok indexe. Ebben ABC-sorrendben található a keresett nyomdát vagy nyomdászt, nevük mellett föltün-

tette működési helyüket és idejüket. Mint a bevezetőben is említettük, a könyv legnagyobb érdeme az új kutatások és módszerek felhasználása mellett, hogy ötvözi magában a régebbi és a legújabb szakirodalmat. Ennek az irodalomnak naprakész és széleskörű felsorolása nehezen nélkülözhető segédlet a téma kutatóinak, a könyv- és nyomdászattörténetet tanuló diákoknak. A bibliográfiák az egyes főfejezetek végén találhatóak, a használatot segítő a leírás felosztását (például városok szerint) követő bontásban.

„A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800” című könyv ugyan nem tankönyvként határozza meg magát, de bizonyosan ezzel a szándékkal íródott. Amellett, hogy a könyv- és nyomdatörténet egyik legfontosabb kézikönyve jelenleg is minden bizonnyal az is marad ugyanúgy legalább 40 évig, miként Gulyás Pál műve, alapvető tankönyvvé válhat nemcsak az egyetemi és főiskolai könyvtáros hallgatóknak, hanem – épp interdiszciplinális jellege miatt – a kora újkorral foglalkozó történészek, irodalmárok számára is. Világos, logikus szerkezete, összefoglaló jellege, bibliográfiája, mutatói, a könyvtörténeti fogalmakat megmagyarázó „mini lexikona”, közérthető stílusa a könyvet a tájékozódni vágyó, „laikus” olvasó számára is érdekes olvasmánnyá avatja.

V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*. Balassi Kiadó, Bp., 1999.

Perger Péter

Magyar művészkönyvek Frankfurtban

A Budapesti Goethe Intézet 2000. január 12-től február 5-ig válogatást mutatott be a múlt év ősze Frankfurtban nagy sikerrel szerepelt „Magyar Művészkönyvek Bibliotékája” című kiállítás anyagából.

A Frankfurter Könyvvásár egyik valódi könyvészeti csemegéje évről évre a művészkönyvek seregszemléje. A világ számos országából érkeznek ide egyéni alkotók (*Brig Laugier* – Párizs, *Marty Brito* – Chile, *Katharina Pieper* – Hamburg/Jägersburg, *Kova* – Hamburg, *Sine Semljé* – Engen, *Barbara Fahrner* – Frankfurt/London), művészcsoportok (Unica-T – Frankfurt), műhelyek (ZYPresse – Köln), könyvkereskedők (Druck und Buch – Tübingen), galériák (Litkom – Köln, Despalles—Mainz/Paris), kiadók (Bartkowiaks Porum Book Art – Hamburg, Boza Editor – Barcelona, Pré Nian – Nantes), gyűjtemények (Gutenberg Museum – Mainz, Museum für Kunsthandwerk – Frankfurt, Klingspor Museum – Offenbach, Neues Museum Weserburg – Bremen), melyek kimondottan e műfajra specializálódtak.

Ebben a csodálatos, nemzetközi atmoszférájú közegben voltak láthatóak a magyar művészkönyvek 1999. októberében, amikor Magyarország a rendezvény fővendége volt. Könyvmunkáink nem ismeretlenek a nagyvilágban, hisz Magyarország több alkalommal rendezett nemzetközi művészkönyv-kiállítást, s mi is bemutatkoztunk Párizsban, Bukarestben, Prágában, Londonban, Marseille-ben. A frankfurter vásári helyszín ideális, az alkalom pedig megismételhetetlen volt az élő, kortárs művészkönyv képviselőit.

A „Bibliothek” kiállítási projekt laza egységbe fonta az egyenként oly markáns formavilágú alkotókat. Szinte minden „művészkönyves” életében elérkezik az a pillanat (túl 50-100 könyvtárgy-Buchobjekt létrehozásán), amikor „könyvtárban” kezd gondolkodni. Szép hagyomány az ars poetica jellegű könyvtár-projektek sora (*Ion Bitzan, Botond*). A